

Paweł Tarkowski

Akademia Wychowani Fizycznego J. Piłsudskiego
w Warszawie Filia w Białej Podlaskiej

**Sytuacja sanitarno-higieniczna miast guberni
siedleckiej na początku XX w. w świetle pracy
Emila Sokala *Uzdrowienie miast małych*¹**

**Sanitary and hygiene situation of cities on the Siedlce
province at the beginning of 20th century on the basis
of the Emil Sokala work *Uzdrowienie miast małych***

Słowa kluczowe:

higiena, woda, miasto, gubernia siedlecka, historia

Key words:

hygiene, water, city, Siedlce province, history

Abstract

20th century went down in history as the “century of hygiene”, since many steps were taken in order to improve the level of hygiene culture in the society. One of the issues that was analysed by hygienists was the sanitary situation of villages and cities. At the turn of the 19th and 20th centuries there were many analyses concerning the method of supplying citizens of cities of clean and safe for health water. The sanitary and hygiene situation of cities of the Kingdom of Poland at the beginning of 20th century was depicted by Emil Sokal in the article *Uzdrowienie miast małych*. In this

¹ E. Sokal, *Uzdrowienie miast małych*, *Zdrowie* 1911 nr 6, s. 446-469; Emil Sokal (24.02.1851-26.10.1928) inżynier sanitarny, specjalista w dziedzinie budowy wodno-kanalizacyjnych urządzeń miejskich, nadzorował budowę wodociągów w Warszawie, dyrektorem Stacji Filtrów. Autor wielu publikacji na temat higieny miast Królestwa Polskiego drukowanych m.in. na łamach *Zdrowia* oraz *Przeglądu Technicznego*.

work there were descriptions of four cities of the Siedlce province, namely Biała Podlaska, Siedlce, Sokołów and Węgrów.

Wstęp

Wiek dziewiętnasty był czasem, kiedy coraz większą uwagę zaczęto przywiązywać nie tylko do higieny osobistej człowieka, ale również do otoczenia w jakim przyszło mu żyć. Wśród wielu rozważań higienyści poruszali m.in. temat zaopatrzenia miast w niezbędne urządzenia zapewniające odpowiedni poziom higieny ich mieszkańców. Były to przede wszystkim wodociągi, kanalizacja, czy odpowiednia budowa ulic, zapewniająca odpływ nieczystości. Niestety, w stosunku do państw zachodniej Europy ziemie polskie w tej dziedzinie miały ogromne zaległości, problem niskiego poziomu higieny miast szczególnie dotyczył Galicji oraz Królestwa Polskiego. Wśród największych zagrożeń dla mieszkańców miast wymieniano wówczas: zanieczyszczenie wody i gruntów, zanieczyszczenie powietrza, niewłaściwą dietę oraz problemy z właściwym przechowywaniem żywności, łatwość rozprzestrzeniania się chorób w dużych skupiskach ludności jakimi były miasta². Tematem higieny miast małych i dużych zajmowali się przedstawiciele różnych dziedzin lekarze, higienyści, inżynierowie, pedagodzy, m.in. Maksymilian Certowicz³, Mieczysław Józef Biernacki⁴, Józef Polak⁵, Józef Tchórznicki⁶ oraz Emil Sokal⁷. Jednym z najpopularniejszych czasopism, na

² J. Polak, *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu zdrowotnego i potrzeb miast polskich*, Warszawa 1908, s. 55.

³ Zob. W. Certowicz, W kwestii higieny miast małych, *Zdrowie* (1908) nr 10-11, s. 606-624.

⁴ Zob. M. Biernacki, O użytkowaniu wody w Lublinie, *Zdrowie* (1904), nr 4, s. 310-313; Tenże, Wodociągi lubelskie, *Zdrowie* (1901) nr 4, s. 253-261.

⁵ Zob. J. Polak, *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu zdrowotnego i potrzeb miast polskich*, Warszawa 1908, s. 55.; Tenże, Administracja państwowa i społeczna w sprawach zdrowia publicznego, *Zdrowie* (1905) nr 6, s. 481-492; Tenże, Higiena wsi w zachodniej Europie, *Zdrowie* (1908), nr 9; Tenże, Wpływ skupienia ludności na śmiertelność z chorób zakaźnych, *Zdrowie* (1898) nr 1, s. 5-13.

⁶ Zob. J. Tchórznicki, *Pilne sprawy higieniczne*, Warszawa 1896, ss. 259; Tenże, Przygotowanie sanitarne w osadach i wsiach wobec epidemii cholery, *Zdrowie* (1887) nr 8, s. 335-343.

⁷ Zob. E. Sokal, Kanalizacja małych miast, *Zdrowie* (1896) nr 5-7, s. 237-242; Tenże, Kanalizacja wielkich miast, *Zdrowie* (1887), nr 7, s. 2-9; Tenże, Miasta Królestwa Polskiego w świetle sprawozdania departamentu medycznego za 1892, *Zdrowie* (1897), nr 6; Tenże, Słów kilka o brukach miejskich, *Zdrowie* (1887) nr 10, s. 18-19, nr 11, s. 3-7.

łamach którego publikowano rozważania był miesięcznik *Zdrowie*, którego pierwszy numer ukazał się 1 października 1885 r.⁸. Zagadnienia higieny miejskiej były również tematem zjazdów lekarzy i higienistów m.in. mającego miejsce w Lublinie w dniach 25-28 września 1908 r., na którym wygłoszono szereg referatów na temat stanu zdrowia i kultury higienicznej mieszkańców miast i osad.

W celu podniesienia stanu sanitarno-higienicznego miast postulowano budowę wodociągów i usprawnienie usuwania nieczystości. Ideałem byłoby dostarczenie mieszkańcom wody źródlanej centralnym wodociągiem, jednak zdawano sobie sprawę z faktu, że nie zawsze było to możliwe ze względu na koszty jak i warunki naturalne. Wodę czerpano głównie ze studni kopanych, ale podkreślano fakt, że spożywana z nich woda nie przyniesie negatywnych konsekwencji zdrowotnych gdy zadba się o to, by studnie znajdowały się w odpowiedniej odległości od budynków mieszkalnych, ustępów czy gnojowisk. Studnie dzielono na płytkie i głębokie, pierwsze były kopane, miały postać szybu cylindrycznego, ocembrowanego betonowymi kręgami. Głębokie były wiercone, najczęściej artezyjskie o głębokości powyżej 50 m⁹. Z racji dużych kosztów budowy i niezbyt dużej wydajności było ich stosunkowo mało. Na początku XX w. do rzadkości na ziemiach polskich należały wodociągi, budowano je wówczas głównie w dużych miastach¹⁰. Jeden z najstarszych na ziemiach Królestwa Polskiego powstał w Warszawie, otwarty w 1885 r. mierzył 48 km długości, zaopatrywał wówczas w wodę 1.250 budynków. Wodę czerpano z Wisły i po oczyszczeniu dostarczano odbiorcom¹¹. Warszawa jako jedyne miasto Królestwa Polskiego wraz z centralnym wodociągiem dysponowała również kanalizacją splawną. Spośród małych miast tylko nieliczne mogły sobie pozwolić na wodociąg, a urządzenia kanalizacyjne w dalszym ciągu były w sferze marzeń. W pierwszej dekadzie XX w. z miast prowincjonalnych Królestwa Polskiego wodociąg posiadał Olkusz, inwestycja kosztowała 75.000 rubli,

⁸ Patrz więcej. M. Winiarz, *Obraz sytuacji sanitarno-higienicznej w na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1885-1914 w świetle prac polskich higienistów*, Warszawa 2004, s. 46-56.

⁹ J. Polak, *Wykład...*, dz. cyt., s. 261.

¹⁰ Pierwszy duży wodociąg wybudowano w niemieckim mieście Hamburg w 1848 r. według projektu angielskiego inżyniera Williama Lindleya, który później podobną budowę nadzorował w Warszawie.

¹¹ P. Miller, *Historia wodociągów filtrów w Warszawie* <http://www.um.warszawa.pl/o-warszawie/kompendium-wiedzy/historia-wodociagow-i-filtrow-w-warszawie> [24.02.2015 r.]

Ciechocinek oraz Płock¹². Daleko było ziemiom polskim do stanu jaki panował w Bawarii, Badenii czy Wittenberdze, gdzie z wody dostarczanej przez wodociągi mogli korzystać nie tylko mieszkańcy miasta, ale również wsi. W Królestwie Polskim większość prowincjonalnych miast na przełomie XIX i XX w. nie tylko nie posiadało wodociągów, czy kanalizacji, ale również w dużej części były one słabo zabrukowane. Ulice często pełniły rolę ścieków, którymi płynęły nieczystości wyrzucane przez mieszkańców do rzek lub na podmiejskie pola. Niepokojącym zjawiskiem był fakt, że nieliczne miejskie elity bardzo często nie dostrzegały konieczności przeprowadzenia zmian w zaistniałym stanie rzeczy¹³.

Miasta guberni siedleckiej

Obraz sytuacji sanitarno-higienicznej miast Królestwa Polskiego na początku XX wieku w artykule: *Uzdrowienie miast małych* przedstawił Emil Sokal¹⁴. Wśród miast, których sytuację poddano analizie, znalazły się cztery miasta guberni siedleckiej¹⁵. Dane zebrane przez E. Sokala pochodziły ze sprawozdań przekazanych przez lekarzy, aptekarzy oraz inżynierów. Spośród dziesięciu guberni Królestwa Polskiego, tylko z miast guberni łomżyńskiej nie wpłynęło żadne sprawozdanie. Z guberni siedleckiej informację

¹² Wodę dla Olkuszan czerpano ze źródeł znajdujących się w oddalonej od miasta o 3 km wsi Witeradów, skąd wcześniej przefiltrowaną rurociągiem doprowadzono ją do miasta. W mieście znajdowało się 6 kranów publicznych, a do 30 domów wodę dostarczano wodociągiem bezpośrednio. Budowę ukończono w 1903 r. zob. E. Sokal, *Uzdrowienie miast małych*, *Zdrowie* 1911 nr 6, s. 446.

¹³ M. Winiarz, *Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne w Królestwie Polskim w latach 1864-1914 jako kontekst sytuacji sanitarnej i zachowań zdrowotnych społeczeństwa polskiego*, W: B. Płonka-Syroka, A. Syroka, *Życie codzienne w XVIII-XX wieku i jego wpływ na stan zdrowia ludności*, Wrocław 2003, s. 169-170.

¹⁴ E. Sokal, *Uzdrowienie...*, dz. cyt., s. 446-469.

¹⁵ Gubernia siedlecka została utworzona w 1867 r. ze stolicą w Siedlcach. W jej skład weszło dziewięć powiatów: bialski, garwoliński, konstantynowski, łukowski, radzyński, siedlecki, sokołowski, węgrowski, włodawski. W takim układzie administracyjnym funkcjonowała do 1912 r., kiedy władze rosyjskie podjęły decyzję o utworzenia guberni chełmskiej m.in. z części guberni siedleckiej. Pod chełmską administrację poddano powiat bialski, oraz część powiatów: konstantynowskiego, radzyńskiego oraz włodawskiego. Pozostałe tereny guberni siedleckiej, które nie weszły w skład nowoutworzonej guberni chełmskiej, podzielono pomiędzy gubernie łomżyńską (pow. węgrowski) oraz lubelską. L. Verdmon Jacques, *Krótką geografja Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912, W. Trzebiński, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918 r. (zarys historyczny)*, *Dokumentacja Geograficzna* (1956), z. 4, s. 96-98.

o stanie sanitarno-higienicznym zostały nadesłane przez sprawozdawców z Białej, Siedlec, Sokołowa oraz Węgrowa.

W celu uporządkowania danych w sprawozdaniach udzielano odpowiedzi na pytania dotyczące trzech działów: wodociągowego, kanalizacyjnego, zabrukowania ulic i trotuarów. Dział wodociągowy: 1) W jaki sposób ludność miejska, jeżeli nie posiada rzeki, stawu lub jeziora, zaopatruje się w wodę do picia i do potrzeb gospodarskich – czy ze studni? Jaka ich przestrzeń dzieli od dołów ustępowych, jaka głębokość studni? I jaka ich ilość? 2) Czy mieszkańcy odczuwają brak dobrej wody w ilościach odpowiednich? 3) Czy podczas pożarów zabrakło wody do skutecznego ratunku? 4) Jaka jest śmiertelność w mieście, szczególnie na tyfus? Dział kanalizacyjny: 1) Czy posiada każda nieruchomość swoje miejsce ustępowe i w jaki sposób odbywa się usuwanie wód brudnych w kuchni? 6) W jakim stanie znajdują się miejsca ustępowe? Jaka ich budowa: doły drewniane, murowane, system beczkowy, klozety torfowe, doły na gnoju? 7) Co się dzieje ze ściekami, odpływającymi kanałami, rynsztokami lub rowami? 8) Czy miasto posiada grunty własne, na które ścieki mogłyby być odprowadzone i jaki jest obszar tych gruntów? 9) Czy rzeka przepływająca w bliskości miasta (stawy, jeziora) przyjmuje również ścieki fabryczne, wpadające powyżej miasta? 10) Czy mieszkańcy miasta odczuwają potrzebę zmian w sposobie usuwania wód brudnych, dotąd stosowanym? Dział zabrukowania ulic i trotuarów: 11) Czy miasto jest prawidłowo zabrukowane? 12) Czy rynsztoki są racjonalnie zabrukowane i posiadają odpowiednie spadki? – czy mogą pomieścić i przyjąć wody atmosferyczne i ścieki domowe?¹⁶

Niestety sytuacja sanitarno-higieniczna miast guberni siedleckiej na początku XX w. wg informacji zawartych w pracy Emila Sokala przedstawiała się tragicznie, począwszy od Siedlec, siedziby władz gubernialnych. Mieszkańcy ponad trzydziestotysięcznego miasta zaopatrywali się w wodę czerpiąc ją ze studni, których na terenie miasta było 45. W przeważającej części były to studnie kopane i dość płytkie, najgłębsze miały 60 m. Większość mieszkańców Siedlec odczuwała brak dobrej jakości wody. Była ona nie tylko słaba jakościowo, ale często też jej było mało, zwłaszcza fakt ten ujawniał się w czasie pożarów. W dziale kanalizacji sytuacja nie przedstawiała się lepiej, co prawda bez ustępów w 1911 r. w mieście było zaledwie trzy domy, brak ich było zarówno we wnętrzu jak i na podwórzu. Ustępy w Siedlcach były prymitywne, organizowano je na gnoju, do nielicznych należały doły ocembrowane drewnem, a murowane miały tylko budynki

¹⁶ E. Sokal, *Uzdrowienie...*, dz. cyt., s. 450. [zachowano pisownię oryginalną].

użyteczności publicznej. Duża część gospodarstw domowych brudną wodę wylewała na podwórze, tylko w domach „wyjątkowo dobrze utrzymywanych” do rynsztoku. Ścieki płynęły do północnych granic miasta rowami, gdzie na płaskiej przestrzeni część wysuszało słońce, „a z części stałych tworzy się cenna pudreta dla przyszłych pokoleń”. W raporcie zaznaczono, że tylko jednostki dostrzegały potrzebę odmiennego usuwania nieczystości. W mieście większość ulic była zabrukowana polnym kamieniem, ale rynsztoki nie posiadały odpowiednich spadków, tym samym często tworzyły się zbiorniki wód deszczowych i ścieków. „Tyfus w Siedlcach nie należy do rzadkich chorób”¹⁷.

Drugie pod względem wielkości miasto opisane w raporcie E. Sokala, Biała liczyła 15.542 mieszkańców. Zaopatrzenie w wodę odbywało się za pomocą studni, których głębokość często wynosiła zaledwie 2 m. Białczanie byli zadowoleni z wody jaką mieli. Niestety 1/3 domów w mieście nie posiadała ustępów, w pozostałych gospodarstwach były to doły drewniane na ziemi, często pozbawione słomianej podściółki. Nieczystości wlewano w najlepszym przypadku do rynsztoka, ale zdarzały się przypadki, że do ogrodu lub na podwórze. Mieszkańcy nie odczuwali potrzeby zmiany sposobu usuwania brudnej wody. O wiele lepiej przedstawiona została sytuacja w obszarze zabrukowania ulic i trotuarów, które oceniano jako prawidłowe, a nachylenie rynsztoków zapewniało skuteczne odprowadzenie nieczystości do rzeki Krzny¹⁸.

Kolejne miasto, Węgrów w porównaniu z wcześniej wymienionymi przedstawiało gorszy stan sanitarno-higieniczny. Wraz z przywróceniem guberni siedleckiej ranga Węgrowa ponownie została podniesiona do stolicy powiatu. W momencie przygotowania sprawozdania o stanie higieny liczył 12.438 mieszkańców, zdecydowaną większość stanowili mieszkańcy wyznania mojżeszowego¹⁹. Mieszkańcy miasta zaopatrywali się w wodę z 84 studni, ale również z Czerwonki²⁰, niewielkiej rzeki, która wpadała do przepływającej przez miasto rzeki Liwiec. Jak zauważył E. Sokal praktyka ta była niebezpieczna dla zdrowia, gdyż w tej samej rzece mieszkańcy przez cały rok prali odzież. Natomiast studnie były płytkie, miały 6 metrów głębokości, a w części miasta zamieszkiwanej przez ludność żydowską znaj-

¹⁷ Tamże, s. 457.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ W 1905 r. w Węgrowie mieszkało 7745 żydów, 3443 katolików, 229 ewangelików, 112 prawosławnych. S. Grądzki, A. Kołodziejczyk, *Węgrów przeszłość i przyszłość miasta*, Węgrów 1998, s. 32.

²⁰ W raporcie E. Sokala Czerwonka była nazwana Strugą.

dowały się w niewielkiej odległości od ustępów. W tej części miasta stan sanitarny był najgorszy, nie wszystkie domy posiadały ustępy, nieczystości wyrzucano na podwórza, po zgromadzeniu większej ilości wywożono je na pola w postaci nawozu. Miejsca ustępowe były zwykłymi dołami, nie wybrukowanymi, a ekskrementy często się z nich wylewały przez co panował „brud, nie dający się opisać”. Ścieki były odprowadzane wybrukowanym kanałem do rzeki Liwiec, sam kanał był tak mocno eksploatowany przez mieszkańców, że na koszt miasta był parę razy w roku oczyszczany. Ulice Węgrowa były zabrukowane, ale jak wynika z opisu wymagały natychmiastowego remontu, gdyż utwardzona powierzchnia nie spełniała swojej roli. Brak środków na ten cel rokrocznie pogłębiał ten stan. „Rdzenna ludność miejscowa, mieszczenie i żydzi, nie myślą o potrzebie zmian w sposobie usuwania wód brudnych, mała częśćka inteligencji mimo to, że widzi zło, nie jest w możności zaradzić temu”²¹.

Ostatnim z miast guberni siedleckiej opisanym przez E. Sokala był Sokołów, najmniejszy ośrodek pod względem ludności, liczył wówczas 10.972 mieszkańców. W dziale wodociągowym podkreślono fakt, że mieszkańcy Sokołowa, podobnie jak we wcześniej opisanych miastach, nie byli zadowoleni z jakości wody. Czerpali ją z pięciu studni z pompami oraz studni kopanych. Na 429 domów, 69 nie posiadało ustępów, a te, które były zdaniem Sokala nie gwarantowały bezpieczeństwa higienicznego: „Miejsca ustępowe znajdują się w stanie okropnego zanieczyszczenia z powodu braku specjalisty czyściciela w mieście. Są to zwyczajne doły, licho zbudowane i jeszcze gorzej utrzymywane”. Brudną wodę wylewano wprost na ulicę, a niekonserwowane rynsztoki nie zapewniały dostatecznego odpływu, przez co nagromadzone w nich nieczystości gniły. To oczywiście przekładało się na stan zdrowia mieszkańców, dur brzuszny występował endemicznie, a śmiertelność wahała się w granicach 20-180‰ z ogólnej liczby chorych. Bruk był w większej części miasta, brakowało go na ulicach dzielnicy Winnica oraz dwóch placach²².

Obraz miast guberni siedleckiej na początku drugiej dekady XX w., który wyłania się z artykułu Emila Sokala nie napawał optymizmem. Miasta jawią się jako zaniedbane, brudne, ze stanem higieny urągającym wszelkim zasadom. Do tego wszystkiego mieszkańcy w niewielkiej liczbie byli świadomi szkodliwości warunków w jakich żyli. Woda, którą spożywali była słabej jakości, skażona zanieczyszczeniami organicznymi przesiąkającymi z ustępów, które były dość prymitywne. Fakt ten często był przyczyną za-

²¹ E. Sokal, *Uzdrowienie...*, dz. cyt., s. 457-458.

²² Tamże, s. 458-459.

chorowań na tyfus i cholere. Woda z rzek przepływających przez miasta nie nadawała się do spożycia, zanieczyszczona zarówno przez ścieki z gospodarstw domowych jak i zakładów przemysłowych. Problem ten szczególnie podkreślano w przypadku Sokołowa, gdzie rzeka Cetynia stała się ofiarą zanieczyszczeń jednej z największych cukrowni w Królestwie Polskim²³. Często też służyły za pralnie odzieży, o czym donosił sprawozdawca z Węgrowa.

W dziale kanalizacji sytuacja prezentowała się jeszcze gorzej, ustępy należały do najbardziej prymitywnych, organizowano je na gnoju lub na dołach, które często były nieocembrowane, czym nawet w minimalnym stopniu nie ograniczały przenikania nieczystości do wód gruntowych. Murowane toalety były tylko w Siedlcach, w kilku budynkach publicznych. Również usytuowanie dołów kloacznych często zaprzeczało zasadom higieny, zwłaszcza kiedy znajdowały się w pobliżu studni. Doły ustępowe nie były systematycznie czyszczone, np. w Sokołowie z powodu braku specjalisty czyszciciela, co doprowadzało do wylewania nieczystości na podwórze, zwłaszcza przy dłuższych opadach. Najprawdopodobniej tylko Siedlce w tym czasie do wywozu nieczystości dysponowały aparatem Bergera, urządzeniem z pompą i hermetycznym naczyniem, które zapewniało profesjonalną asenizację²⁴. W pozostałych miastach korzystano z wozów ze skrzyniami, co nie tylko wiązało się z faktem, że fekalia rozlewały się po drodze, ale również w momencie opróżniania ustępu, jak i transportu rozchodził się fetor. Równie niebezpieczną praktyką było wylewanie zawartości ustępów na pola, którą traktowano jako nawóz – *pudrette*²⁵.

Zdecydowanie najlepsza sytuacja była w sferze zabrukowania ulic i chodników. Większość ulic w czterech opisywanych miastach posiadało bruk, z reguły był to polny kamień, tani i łatwy w pozyskaniu materiał. Asfalt był rzadkością, chociaż już wtedy sugerowano aby ten materiał zastąpił kamień czy klinkier, gdyż łatwiej było utrzymać czystość i był odporny na ścieranie. Rynsztoki, którymi odprowadzano brud z ulic nie zawsze posiadały odpowiednie nachylenie i często w miastach tworzyły się rozlewiska peł-

²³ E. Sokal, *Miasta...*, dz. cyt., s. 291; Cukrownia została wybudowana w 1846 r. Na początku XX w. była jedną z największych na terenie Królestwa Polskiego i dawała zatrudnienie 472 robotnikom. Zob. więcej G. Ryżewski, *Region sokołowski w latach 1866-1914*, W: G. Ryżewski, *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 425-426.

²⁴ J. Polak, *Wykład...*, dz. cyt., s. 356.

²⁵ A. Makowiecki, *O kanalizacji w ogóle i sposobach jej zastąpienia*, *Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza*, (1874), nr 52, s. 410-411.

ne nieczystości. W Siedlcach i Białej stan bruków oceniono jako dobry, w mniejszych miastach wymagał on remontu.

Propozycje poprawy sytuacji sanitarno-higienicznej

Emil Sokal nie tylko przedstawił stan higieny miast Królestwa Polskiego, ale również propozycję naprawy złej sytuacji, głównie postulował zaopatrzenie miasta w wodociągi i kanalizację. Niestety na początku XX wieku tylko parę miast było stać na wyłożenie ogromnych funduszy na realizację tego typu projektów. Miasta guberni siedleckiej oddalone od centrów gospodarczych nie miały szans na dynamiczny rozwój, co też rzutowało na ich kształt urbanistyczny, wyposażenie w infrastrukturę komunalną. Brak wystarczających środków finansowych na utrzymanie istniejącej infrastruktury blokował inwestycje w nowe urządzenia, które podniosłyby stan sanitarno-higieniczny.

Potencjalnie największe szanse na poprawę jakości życia w mieście posiadały Siedlce, które od 1867 r. ponownie były siedzibą władz gubernialnych, co w dużej mierze przyczyniło się do szybkiego rozwoju miasta. Na początku lat sześćdziesiątych XIX w. w Siedlcach, które zajmowały obszarze 281 ha 8.787 mkw., mieszkało 7.900 osób, do roku 1914 liczba ta wzrosła do 35.216. Stolica guberni pod względem gospodarki nie odbiegała obrazem od innych miast regionu, przede wszystkim rozwijał się handel i rzemiosło. W 1911 roku na terenie miasta funkcjonowało 46 zakładów przemysłowych, w których było zatrudnionych zaledwie 406 robotników, czyli niewiele ponad 1% mieszkańców. W tym samym roku funkcjonowało 310 zakładów rzemieślniczych. Władze Siedlec na miarę swoich finansowych możliwości starały się zadbać o jakość życia w mieście: wybrukowano ulice, które były oświetlane przez 182 lampy naftowe, część chodników była wyasfaltowana. Ścieki odprowadzano zamkniętymi kanałami do Liwca. W latach 1898-1907 kosztem 21.180 rubli wybudowano 18 studni artezyjskich o głębokości 55 do 80 m. W drugiej połowie XIX w. pojawił się pomysł budowy wodociągu w Siedlcach, woda miała być czerpana z Liwca, jednak brak środków uniemożliwił realizację inwestycji²⁶. Nawet stolica guberni nie mogła w tym czasie pozwolić sobie na budowę nowoczesnej infrastruktury wodociągowo-kanalizacyjnej. Dochody miast guberni siedleckiej były niewielkie a potrzeby duże.

²⁶ J. Wojtasik, *Siedlce w latach zaborów (1795-1914)*, W: E. Kospath-Pawłowski, *Siedlce 1448-1995*, Siedlce 1996, s. 57.

Tab. 1. Dochody i wydatki miast w 1909 r. (rb)

Lp.	Miasto	Suma dochodów	Suma wydatków	W tym wydatki na infrastrukturę miejską:			
				Oświetlenie ulic	Bruki, mosty	Aleje, ogrody miejskie	Stróże nocni
1	Siedlce	109.753	109.753	5.650	-	1.650	3.600
2	Biała	15.157	11.794	2.003	-	-	1.320
3	Węgrów	7.288	7.226	295	-	30	-
4	Sokołów	8.334	7.700	900	-	60	960

Opracowanie własne na podstawie: *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, s. 272-277

Koszt budowy nowoczesnych urządzeń wodociągowych na początku XX w. w zależności od liczby mieszkańców szacowano na 4.000 rb dla miast z 2.000 mieszkańców, 4.500-6.000 rb – 3.000 mieszkańców, 175.000 rb – 5.000 mieszkańców, 33.000 rb – 8.000 mieszkańców²⁷. Porównując koszty budowy z zestawieniem dochodów miasta guberni siedleckiej, jednoznacznie nasuwa się wniosek, że na tego typu inwestycje nie było ich stać. Szansą na naprawę sytuacji mogło być przyjęcie modelu finansowania inwestycji komunalnych jaki funkcjonował w zachodniej Europie: kooperacji lub koncesji. Niestety brak tradycji tego typu rozwiązań na ziemiach polskich oraz w jednostkowych przypadkach złe doświadczenia, utrwały przekonanie, że takie urządzenia komunalne jak wodociągi, kanalizacja, elektryczność, gaz, tramwaje powinny być organizowane i zarządzane przez władze miasta²⁸.

Zakończenie

Przez długi czas warunki sanitarne miasta Południowego Podlasia nie mogły służyć za wzór dla innych miast Królestwa Polskiego. Wśród

²⁷ J. Polak, *Wykład...*, dz. cyt., s. 314-315.

²⁸ E. Sokal, *Uzdrowienie...*, dz. cyt., s. 468-469. Droga koncesji wodociąg wybudowano w Płocku. W 1892 r. władze miasta podpisały umowę z Selewką Chessinem na budowę wodociągów. Budowę ukończono w 1896 r., jednak wysokie ceny wody (40 kopiejek za 100 wiader) podyktowane przez koncesjonariusza spowodowały oszczędną konsumpcję. Inne miasta niechętnie patrzyły na tego rodzaju obawiając się dyktowania wysokich cen. zob. J. Polak, *Wykład...*, dz. cyt., s. 310-311.

czynników hamujących rozwój gospodarczy miast Józef Kazimierski w monografii *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914)* wymienia: pożary, które często trawiły podlaskie miasta, epidemie chorób, zniszczenia w czasie wojen i powstań narodowych, stacjonowanie wojska rosyjskiego²⁹. Elementy te w połączeniu z niską świadomością mieszkańców sprawiały, że sytuacja sanitarna z ostatnich dekad XIX w. jak i początkowych XX w. niewiele się od siebie różniła³⁰. Najwcześniej spośród opisanych miast w wodociąg i kanalizację zaopatrzone Siedlce. Inwestycję realizowano na raty w okresie dwudziestolecia międzywojennego, rozpoczęto w 1924 r., a po długiej przerwie wznowiono w 1935 r. Do wybuchu II wojny światowej wybudowano wodociąg i skanalizowano 37 ulic³¹. Drugie miasto pod względem wielkości, Biała Podlaska, pierwszych metrów wodociągu i kanalizacji doczekała się dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych ubiegłego stulecia.

Bibliografia

Literatura źródłowa

1. *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914

Książki

1. Grądzki S., Kołodziejczyk A., *Węgrów przeszłość i przyszłość miasta*, Węgrów 1998
2. Kazimierski J., *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914)*, Warszawa 1994
3. Polak J., *Wykład higieny miast z uwzględnieniem stanu zdrowotnego i potrzeb miast polskich*, Warszawa 1908
4. Tchórznicki J., *Pilne sprawy higieniczne*, Warszawa 1896
5. Winiarz M., *Obraz sytuacji sanitarno-higienicznej w na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1885-1914 w świetle prac polskich higienistów*, Warszawa 2004
6. Verdmon Jacques L., *Krótką geografją Królestwa Polskiego*, Warszawa 1912

²⁹ J. Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914)*, Warszawa 1994, s. 57-61.

³⁰ Por. Sokal E., *Miasta...*, dz. cyt.

³¹ P. Matusak, A. Winter, *Siedlce 1918-1939*, W: E. Kospath-Pawłowski, dz. cyt., s. 87.

Artykuły w czasopismach

1. Biernacki M., O użytkowaniu wody w Lublinie, *Zdrowie* (1904), nr 4, s. 310-313
2. Biernacki M., Wodociągi lubelskie, *Zdrowie* (1901), nr 4, s. 253-261
3. Certowicz W., W kwestii higieny miast małych. *Zdrowie* (1908), nr 10-11, s. 606-624
4. Makowiecki A., O kanalizacji w ogóle i sposobach jej zastąpienia, *Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza* (1874), nr 52, s. 410-413
5. Polak J., Administracja państwowa i społeczna w sprawach zdrowia publicznego, *Zdrowie* (1905), nr 6, s. 481-492
6. Polak J., Higiena wsi w zachodniej Europie, *Zdrowie* (1908), nr 9
7. Polak J., Wpływ skupienia ludności na śmiertelność z chorób zakaźnych, *Zdrowie* (1898), nr 1, s. 5-13
8. Sokal E., Kanalizacja małych miast, *Zdrowie* (1896), nr 5-7, s. 237-242
9. Sokal E., Kanalizacja wielkich miast, *Zdrowie*, (1887), nr 7, s. 2-9
10. Sokal E., Miasta Królestwa Polskiego w świetle sprawozdania departamentu medycznego za 1892, *Zdrowie* (1897), nr 6
11. Sokal E., Słów kilka o brukach miejskich, *Zdrowie* (1887), nr 10, s. 18-19, nr 11, s. 3-7
12. Sokal E. Uzdrawienie miast małych, *Zdrowie* (1911), nr 6, s. 446-469
13. Tchórznicki J., Przygotowanie sanitarne w osadach i wsiach wobec epidemii cholery, *Zdrowie* (1887), nr 8, s. 335-343
14. Trzebiński W., Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918 r. (zarys historyczny), *Dokumentacja Geograficzna* (1956), z. 4

Artykuły w pracy zbiorowej

1. Matusak P, Winter A.: Siedlce 1918-1939, W: Kospath-Pawłowski E.: Siedlce 1448-1995, Siedlce 1996, s. 68-111
2. Ryżewski G.: Region sokołowski w latach 1866-1914, W: Ryżewski G.: *Sokołów Podlaski. Dzieje miasta i okolic*, Białystok Sokołów Podlaski 2006, s. 421-492
3. Winiarz M.: Przemiany polityczne, gospodarcze i społeczne w Królestwie Polskim w latach 1864-1914 jako kontekst sytuacji sanitarnej i zachowań zdrowotnych społeczeństwa polskiego, W: Płonki-Syroki B., Syroka A.: *Życie codzienne w XVIII-XX wieku i jego wpływ na stan zdrowia ludności*, Wrocław 2003, s. 145-179

4. Wojtasik J.: Siedlce w latach zaborów (1795-1914), W: Kospath-Pawłowski E.: *Siedlce 1448-1995*, Siedlce 1996, s. 45-67

Dokumenty z witryn instytucji

1. Miller P. (2009). Historia wodociągów i filtrów w Warszawie, [dostęp 24.02.2015] <http://www.um.warszawa.pl/o-warszawie/kompendium-wiedzy/historia-wodociagow-i-filtrow-w-warszawie>

Dr Paweł Tarkowski – adiunkt w Zakładzie Społecznych Podstaw Aktywności Fizycznej, Wydział Turystyki i Zdrowia, Akademia Wychowania Fizycznego J. Piłsudskiego w Warszawie, Filia w Białej Podlaskiej.